

Кимсанов К.

ОКУТУУ ӨЗБЕК ТИЛИНДЕ ЖҮРГҮЗҮЛГӨН МЕКТЕПТЕРДИН ПРОГРАММАСЫНДА Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН БЕРИЛИШИ

Кимсанов К.

ПРОИЗВЕДЕНИЕ Ч.АЙТМАТОВА В УЧЕБНОЙ ПРОГРАММЕ И УЧЕБНИКАХ В ШКОЛАХ С ОБУЧЕНИЕМ НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Kimsanov K.

WORK HOURS AITMATOV IN THE CURRICULUM AND TEXTBOOKS IN SCHOOLS WITH INSTRUCTION IN UZBEK LANGUAGE

УДК: 37:371.3: 894.341

Бул макалада окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде Ч.Айтматовдун чыгармаларынын окуу программаларында жана окуу китептеринде берилиши тууралуу илимий талдоолор жүрөт.

В данной статье производится научный анализ содержания произведений Ч.Айтматова в учебной программе и учебниках в школах с обучением на узбекском языке.

This article is about scientific analysis of content of existency of Ch.Aitmatov's works in the syllabus and books in the schools with uzbek language.

Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын үйрөтүү иштери 2000-жылдан тартып гана колго алынды. Ага чейин кыргыз адабияты предметинин ордуна да кыргыз тили окутулуп келген. Ж.Шериев жана С.Момуналиев биригип, өзбек мектептеринин V-XI класстары үчүн адабият программасын түзүп, ал 2004-жылы гана Кыргыз-Өзбек университетинин Окуу китептерин даярдоо борбору тарабынан басылып чыкты[1]. Бул программанын чыгышы – өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын окутуунун тарыхын баштоо менен мугалимдер жана окуу китебин түзүүчүлөр үчүн негизги багыттар көрсөтүлдү. Программаны түзүүчүлөр кыргыз мектептери үчүн кыргыз адабияты программасынын түзүмүн, принциптерин эске алышкан, б.а., V-VII класстарда адабиятты окутууну тематикалык-хронологиялык принцип боюнча ишке ашыруу талабы коюлган, ага ылайык сунуш кылынган чыгармалары тематикасына жана тарыхый жаралуу учуруна ылайык берилген. VIII-IX класстарда тарыхый жагына басым жасалса, X-XI класстарды авторлор жана алардын чыгармалары адабий-тарыхый принцип менен жайгаштырылган. Таң каларлыгы, бир класста окутулуучу кыргыз адабиятына жылына V-VI, VII, VIII, IX класстарда 50 сааттан (бир сааттан болгондо жумасына 34-35, же эки сааттан болгондо 68-70 саат болушу керек эле) берилип калгандыгы. X-XI класстарда жыл бою 70 сааттан берилип туура бөлүштүрүлгөн.

Программаны түзүүчүлөр окуучулар эне тилинде үйрөнүүчү өзбек адабиятынын программасын да эске алышкан. Мисалы, С.Бабырдын чыгар-

малары өзбек адабиятында IX класста окутулса, кыргыз адабиятында X класста окутулуп, бышыктоо, салыштырып окутуу, терендетүү милдети коюлган. Ал автор өзбек адабиятында өзбек адабиятынын классикалык автору катары берилсе, кыргыз адабиятында орто кылымдагы орток түрк адабиятынын өкүлү катары берилет.

Бул программада Ч.Айтматовдун чыгармалары төмөнкүдөй жайгаштырылган.

Таблица 1.1.1. – Ч.Айтматовдун чыгармаларынын 2000-жылдагы өзбек мектептердин кыргыз адабияты программасына сунушталышы

класс	чыгарма	сааты
V	«Атадан калган туяк»	3
VI	«Биринчи мугалим»	5
VII	«Эрте келген турналар»	4
VIII	«Бетме-бет»	5
IX	«Фудзиямадагы кадыр түн»	3
X	-	-
XI	«Кылымга тете күн» «Кыямат» «Ак кеме»	10
	Баары	30

Ошентип, окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн Ж.Шериев жана С.Момуналиев түзгөн кыргыз адабияты программасына Ч.Айтматовдун бир аңгемеси, бир драмасы, төрт повести, эки романы окуп үйрөнүү үчүн киргизилген, бул жазуучунун чыгармачылыгынын негизги этаптарын камтыйт.

Жыйынтыктап айтканда, бул биринчи программа өзбек мектептеринде кыргыз адабияты окутуунун мазмунун аныктаган эң алгачкы нормативдик документ болуу менен практикалык мааниси өзгөчө чоң болгон.

Экинчи программа X-XI класстарга гана арналып, К.Акматов тарабынан түзүлүп, 2007-жылы жарыкка чыкты [2]. Автор жалпы билим берүүчү кыргыз мектептеринин кыргыз адабияты программасын жетекчиликке алуу менен чыгармаларды

иргөөдө окуучулардын жаш өзгөчөлүгү, улуттук менталитет, чыгармалардын көтөргөн проблемалары, айрыкча таалим тарбиялык таасирин көңүлгө алынган. Ал программада Ч.Айтматовдун чыгармалары төмөнкүдөй тартипте жана өлчөмдө берилген.

Таблица 1.1.2. – Ч.Айтматовдун чыгармаларынын 2007-жылдагы өзбек мектептердин кыргыз адабияты программасына сунушталышы

класс	чыгарма	сааты
X	-	-
XI	«Балалыгым»	2
	Баары	

Мында жазуучунун «Балалыгым» деген чыгармасы сунушталуу менен мындай талаптар коюлат: «Балалыгым» – автобиографиялык повесть. Жазуучунун балалык чагынын, жашоо-турмушунун көркөм сүрөттөлүшү. Повесттеги реалдуу турмуштун чагылдырылышы»[2, 11].

Бул программада Ч.Айтматовдун өмүр баяны тууралуу чыгарманын киргизилгендигин колдоого алуу менен ошол эле кезде жогорку класстарда анын көп пландуу, адамзаттын көйгөйүн айткан романдарынын сунушталбай калгандыгы өкүнүчтүү.

Андан кийинки программа А.Муратов жана К.Акматов тарабынан түзүлүп, 2008-жылы басылып чыкты[3]. Бул программаны түзүүнүн зарылдыгы тууралуу түзүүчүлөр нормативдик документтин «Түшүнүк катында» мындай деп жазат: «Колуңуздардагы өзбек, тажик мектептеринин 5-11-класстарында кыргыз адабиятын окутуу программасы жаңыдан түзүлдү. Ал биринчиден, дүйнөлүк билим берүү жана окутуу тармагындагы соңку жетишкендиктерди эске алып, азыркы талаптарга ылайыкталды. Экинчиден, бул нормативдик документ өзбек, тажик мектептеринде кыргыз адабиятын окутуу багытындагы алгачкы топтолгон тажрыйбалар, мугалим-практиктердин пикир-сунуштары эске алынуу менен бир кыйла жөнөкөйлөштүрүлүп иштелди.

Үчүнчүдөн, 2007-2008-окуу жылына сунуш этилген жаңы окуу планына ылайык сааттардын бөлүштүрүлүшүнө карап материалдар бир кыйла конкреттештирилип берилди. Кыргыз адабияты предмети 5-9-класстарда жумасына эки, 10-11-класстарда жумасына бир сааттан окутулууга негизделгендиктен материалдар ошого карап жайгаштырылды[3,3].

Демек, бул программанын негизги үч айырмачылыгын белгилөөгө болот: биринчиси, окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептер менен бирге эле окутуу тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн да арналгандыгы; экинчиси, окуу планында сааттардын саны өзгөргөндүгүнө байланыштуу кыскартылгандыгы; үчүнчүсү, мугалимдердин сунушу, 7-8 жылдык тажрыйба эске алынгандыгы.

Таблица 1.1.3. – Ч.Айтматовдун чыгармаларынын 2008-жылдагы өзбек мектептердин кыргыз адабияты программасына сунушталышы

класс	чыгарма	сааты
V	«Маңкурт тууралуу баян» («Кылым карытар бир күн» романынан) «Атадан калган туяк»	3 3
VI	«Чыпалак бала» («Ак кеме» повестинен үзүндү) «Балалыгым» (үзүндү) «Бугу эне» («Ак кеме» повестинен үзүндү)	2 3 4
VII	«Эрте келген турналар» (үзүндү) «Биринчи мугалим» (үзүндү)	3 3
VIII	«Саманчынын жолу» (үзүндү)	4
IX	«Гүлсарат» (үзүндү) «Бетме-бет» (үзүндү)	4 4
X	«Жамийла» (үзүндү)	3
XI	«Ак кеме» (үзүндү)	3
	Баары	37

Бул программа – Ч.Айтматовдун чыгармаларын окутуу өзбек тилинде жүргүзүлүүчү мектептер үчүн сунуш кылуу жагынан өтө көп саат бөлгөн программа болуу менен анын талабында чыгармалардын котормолорун салыштырууга да олуттуу орун берилген.

Программаны түзүүчүлөр окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлүүчү кыргыз адабиятынын окуу программасынан айырмалуу дагы *бир нече өзгөчөлүктү белгилешет, алар:*

- чыгармаларды тандоодо советтик мектептин салтына бекем кирген авторлордун авторитетин, идеологиялык кызматын, китептердин сыйлыкка татыктуу болгондугун башкы чен өлчөм катары карабашы;
- көлөмдүү чыгармалардан үзүндү гана берилиши, ал кайсыл үзүндүсү экендиги программада көбүнчө белгиленбеши, аны ылгап алуу окуу китебин түзүүчүлөргө, окуу китептери чыкканга чейин мугалимдерге калтырылышы;
- кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүш этаптарын окутууга атайын сааттардын берилбегендиги;
- адабиятты окутуунун тарыхый-системалык курсу эмес, адабиятты окуунун хронологиялык-тематикалык принцибинин сунушталышы;
- акын-жазуучулардын өмүр баянын окутуу үчүн атайын бир саат бөлүп үйрөтүүнүн зарылдыгы жок деп эсептеши;
- жазуу иштеринин формасын, түрлөрүн тандоону мугалимдин өзүнө калтырышы;
- чыгармаларга бөлүштүрүлгөн сааттардын санын өзгөртүп алууда, бири-бирине үлөштүрүүдө мугалимге эркиндик, өз алдынчалык берилишинде, программадагы бөлүштүрүүлөр болжол-

дуу болуп, ага чыгармачылык менен мамиле кылуу талап этилишинде.

Демек, бул программа адабият мугалимине эркиндик, өз алдынчалык берүү жагынан да мурдагы окуу программасынан айырмаланып турган.

Ошондой эле бул программада биринчи жолу ар бир класста окуучулардын билимине, билгичтигине, ык-машыгууларына коюлуучу талаптар, тиркеме катары пайдаланылуучу адабияттардын тизмеси, кыргыз адабияты предмети боюнча ар түрдүү баскычтарда 10-11-класстын окуучуларын даярдоонун милдеттүү (минималдуу) деңгээлине коюлган талаптар, окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятынан окуучулардын билимине, билгичтигине, көндүмдөрүнө коюлган талаптар жана аларга баа коюунун болжолдуу нормалары берилет.

2014-2015-жылы КР билим берүү жана илим министрлиги окуу жүктөмдөрүнө өзгөртүүлөрдү киргизди, т.а., өзбек мектептеринде кыргыз адабияты предметинин жалпы сааты кыскарды. Жумасына 1 сааттан гана калып, жалпысы бир жылга 34 сааттан бөлүндү. Мына ошондуктан А.Муратов жана К.Акматов тарабынан адабият программасынын өзгөртүлгөн варианты иштелип чыкты[4]. Бул программанын бөтөнчөлүктөрү жана аны менен иштөөнүн жалпы методикалык ыкмалары, уюштуруучулук-педагогикалык жагдайлары тууралуу авторлор 11 пункттан турган сунуштарын айтат [4, 4-5].

1. Кыргыз адабиятын бөтөн тилдүүлөргө үйрөтүү кыргыз тилин жакшы өздөштүрүү, тил аркылуу улуттук рухту, этномаданий мурастарды сиңдирүүгө көмөктөшүү кызматын аткарат.

2. Чыгармалардын тандалуусунда көбүнчө кыргыз элинин этнографиялык өзгөчөлүктөрүн туура көрсөткөндөрүн, этнопедагогикалык баалуулугу болгондорун, кыргыз жергесинин пейзаждык сүрөтүн сөз менен жакшы тарткандарын биринчилерден болуп иргеп алдык.

3. Программада чыгармаларга сааттар бөлүнүү менен жазуу иштерине, кайталоолорго да өзүнчө сааттар калтырылды. Чыгармаларды үйрөнүүгө бөлүнгөн сааттарда да ошол чыгарманын айланасында жазуу жумуштарын жүргүзүүгө, кайталоолорду өткөрүүгө толук мүмкүн.

4. Айрым чоң чыгармалардан (эпос, поэма, роман, повесть, көлөмдүү аңгеме) үзүндү тандап алуу окуу китебин түзүүчүлөргө калтырылат.

5. Өзбек мектептеринде кыргыз адабиятынын тарыхы терең окутулбайт, башкысы бул предметтен мектептин негизги курсунда (5-9-класстар) сөз өстүрүү үчүн адабий тексттер гана тандалып алынат. Ал эми жогорку класстарда (10-11-класстарда) айрым учурда гана авторлор тууралуу кыска маалыматтар берилет да, бул курс жарым-жартылай тарыхый-хронологиялык принципте түзүлөт.

6. Соңку учурда «Кыргыз адабиятынын тарыхы» деген 7 томдук эмгек, 2 томдук «Кыргыз адабият таануу илими жана сыны» деген китеп, 2 томдук «Кыргыз поэзиясынын антологиясы», «Кыргыз

балдар адабиятынын антологиясы» деген хрестоматиялар жарыяланып, жаңы көз караштагы изилдөөлөр чыгып, алар да бир катар ар тараптуу материалдарды берип, программаны түзүүдө бул жагдайлар да эске алынды.

7. Бул программада ар бир класста чыгармаларды үйрөнүүдөн тышкары сөз өстүрүү, жазуу жумуштары жана кайталоолор үчүн атайын сааттар көбүрөөк бөлүндү, мына ушул сабактарды класстан тышкаркы окуулар үчүн да пайдаланса максатка ылайыктуу болот.

8. Биздин программага ылайык окуу китептери хрестоматия-окуу китеби тибинде түзүлөт (жазылат), б.а. бардык класстарда көркөм чыгармалардын тексттери сунуш кылынган саатка ылайык, кыскалары толук, көлөмдүүлөрү үзүндү түрүндө окуулуктарга киргизилет жана алар методикалык аппарат менен жабдылат.

9. Биздин программа менен окутууда сабактарда текстти талдоо учурунда эң көп жумуштар ошол тексттеги кыргыз сөзүн үйрөнүүгө жумшалат, демек, монологдук жана диалогдук речтерди талдоо, автордун баяндоо, ой жүгүртүү, сүрөттөө стилдерин аңдап билүү, ыр түзүлүшүн анализдөө, чыгарманын тилин ар тараптан изилдөө, өзбек тилине которуу жана котормолорду салыштыруу, тааныш эмес сөздөрдүн лексикалык маанилерин ачуу, сүйлөмдөрдүн стилистикалык түзүлүшүн байкоо сыяктуу тилдик жумуштар көп жүргүзүлөт.

10. Кыргыз адабияты сабагы кыргыз тили сабагы менен терең интеграцияланып жана бири-бирин толуктап окутулат. Экөөнүн тең максаты – Кыргызстанда кыргыз тилин кеңири чөйрөдө, оозеки жана жазуу формасында колдонууга жетишүү.

11. Өзбек мектептеринде (класстарында) кыргыз адабиятын окутуу ошол эле класстардагы эне тили жана адабияты (өзбек тили, адабияты) предметтери менен байланышта окутканда гана мугалимдин чыгармачылык иши майнаптуу болот.

Мына ушул сунуштар өзбек мектептеринин кыргыз адабияты сабагында Ч.Айтматовдун чыгармаларын окутууда да негизги концепциялар болуп эсептелет. Бул программада жазуучунун чыгармалары төмөнкүдөй берилет.

Таблица 1.1.4. – Ч.Айтматовдун чыгармаларынын 2014-жылдагы өзбек мектептердин кыргыз адабияты программасына сунушталышы

класс	чыгарма	сааты
V	«Маңкурт тууралуу баян» («Кылым карытар бир күн» романынан)	1
	«Атадан калган туяк»	1
VI	«Чыпалак бала» («Ак кеме» повестинен үзүндү)	1
	«Балалыгым» (үзүндү) «Бугу эне» («Ак кеме» повестинен үзүндү)	2
VII	«Эрте келген турналар» (үзүндү)	2
	«Биринчи мугалим» (үзүндү)	2
VIII	«Саманчынын жолу» (үзүндү)	2

IX	«Гүлсарат» (үзүндү) «Бетме-бет» (үзүндү)	2 2
X	«Жамийла» (үзүндү)	2
XI	«Тоолор кулаганда» (үзүндү)	3
	Баары	21

Бул жолу Ч.Айтматовдун чыгармаларын үйрөнүүгө мурдагы программадагы 37 сааттын ордуна 21 саат калган, түзүүчүлөр негизинен чыгармалардын санын сактап калып, ал чыгармаларды үйрөнүү үчүн бөлүнгөн сааттарды азайткан, мурдагы «Ак кеме» повестинин ордуна бул жолу «Тоолор кулаганда» романынан үзүндү киргизилген. Бул чыгарманын киргизилишин биз да колдоого алабыз.

«Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарында» окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун негизги милдеттери төмөнкүдөй көрсөтүлөт:

- кыргыз адабиятын окутуу менен мектеп чөйрөсүндө мамлекеттик тилдин кеңири колдонулушун камсыз кылууга жетишүү;
- окуучуларды кыргыз фольклору, эл акындарынын чыгармалары жана профессионалдык жазма адабияттын мыкты үлгүлөрү менен тааныштыруу;
- жаштарды жашап жаткан мамлекетинин негизги улуттук маданиятын, тарыхын сыйлоого үйрөтүү, өлкөнүн улуттар аралык тили катары мамлекеттик тилди сезе билүүгө жетишүү;
- адабиятты окуу аркылуу эл таануу;
- адабиятты окуу аркылуу тил таануу;
- мамлекеттик тилдин кадыр-баркын көтөрүү;
- кыргыз адабиятынын чыгармаларын кыргыз тилинде окуу, түшүнүү, түшүнгөнүн айтып берүү деңгээлине жетишүү;
- мамлекеттик тилде өз оюн жаза билүүгө үйрөнүү;
- улут адабияты аркылуу улутту урматтоого көтөрүлүп чыгуу[5].

Мына ушул стандарт талап кылган милдетти азыркы колдонулуп жаткан окуу программасы кандайдыр бир деңгээлде аткара аларын белгилөө менен аны өркүндөтүү боюнча дагы төмөнкүдөй сунуштарды киргизебиз:

1. Билим берүүнүн мамлекеттик стандарты менен окуу программасы бир гана нормативдик документ болуп түзүлүшү керек.

2. Ч.Айтматовдун «Кыямат» романы, публицистикалык чыгармалары (мисалы, экологиялык, улуттук ынтымак, ыйман темасындагы) окуу программасынан орун алса.

3. Жазуучунун кайсыл чыгармасын кайсыл класста кошумча окууга сунуш кылгандыгы так көрсөтүлсө.

4. Ч.Айтматовдун чыгармаларын өзбек мектептердин окуучулары кыргыз адабиятынан башка да орус адабияты, өзбек адабияты сабактарында окутулат, мына ошол материалдар кылдаттык менен байланыштырылса.

5. Жазуучунун чыгармаларын гана окутуу сунушталбай, бүтүрүүчү класска анын өмүр баяны да 1 сааттык көлөм менен үйрөнүү сунуш кылынса.

Адабияттар:

1. Шериев Ж., Момуналиев С. Кыргыз адабиятынын программасы. Өзбек мектептеринин V-XI класстары үчүн. – Ош. – 2000. – 48-б.
2. Кыргыз адабиятынын программалары: окутуу өзбек тилинде жүргүзүлүүчү мектептердин X-XI класстары үчүн. Түз.: К.Акматов. – Ош, 2007. – 16 б.
3. Кыргыз адабиятынын программасы (окутуу өзбек, тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-11-класстары үчүн. Түз.: А.Муратов, К.Акматов – Б.: 2008. – 48 б.
4. Кыргыз адабиятынын программасы: окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин V-XI класстары үчүн. Түз.: А.Муратов, К.Акматов – Б.: 2014. – 52 б.
5. Окутуу орус (өзбек, тажик) тилдеринде жүргүзүлүүчү мектептер (класстар) үчүн кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандарты / Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. – Б.: 2006. – 213-б.

Рецензент: д.пед.н., профессор Муратов А.Ж.